

Lutherdomens ”Missa sicca”

Den skandinaviska lutherdomen utmärks av en språklig egendomlighet däri att huvudgudstjänsten på sön- och helgdagar betecknas med ordet *högmässa*, oberoende av om den är förenad med nattvardsfirande eller inte. I och med att en gudstjänst utan nattvard mångenstädes har blivit den vanligaste söndagliga gudstjänstformen har termen högmässa övergått till att beteckna denna högtidliga predikogudstjänst, och man brukar särskilt ange, när ”högmässa med nattvardsgång” firas. Historiskt sett är detta ett inadekvat språkbruk, som börjar kännas besvärande, då man i nutida fackdiskussion gärna vill bevara termen ”mässa” i dess ursprungliga, entydiga mening av nattvardsgudstjänst.

Den realitet som det här rör sig om är emellertid, oberoende av terminologin, ett i och för sig högst anmärkningsvärt liturgi-historiskt faktum, som betecknar en specialitet för lutherdomen. Den reformerta världen har gjort klar skillnad i den liturgiska utformningen mellan predikogudstjänst och nattvardsgudstjänst; den förra är regelbunden huvudgudstjänst och den senare en specialgudstjänst som firas sällan. I anglikanskt kyrkoliv har antingen den på tidegårds-traditionen byggda liturgiska gudstjänsten med predikan uppfattas som huvudgudstjänst, eller också har mässan, där den gestaltats som högmässa, blivit en

av församlingen åskådad mässa med liturgen som enda kommunikant. Jäm-sides härmed sker flitig kommunion vid andra gudstjänster. Att beteckna en ren predikogudstjänst som mässa eller högmässa är visserligen en egenhet för den skandinaviska lutherdomen, men terminologin är bara en exponent för en företeelse som är allmän i lutherskt gudstjänstliv. Huvudgudstjänsten är här, oberoende av hur den benämns, ofta uppbyggd på den från medeltidens romersk-katolska kyrka övertagna mässliturgin med utelämnande av själva nattvardshandlingen och vad som direkt ansluter sig till den.¹

*

Lutherdomen ställdes snart inför ett dilemma som tvang den att välja en form för nattvardslös huvudgudstjänst. Antalet nattvardsgudstjänster måste inskränkas, och detta betraktades inte likasom i den reformerta världen som en

¹ Denna artikel återger innehållet i ett föredrag med titeln ”Das Verhältnis von Predigt-gottesdienst und Abendmahlliturgie”, hållet den 17 juni 1964 vid en i anslutning till Uppsala ärkestifts 800-årsjubileum anordnad konferens för liturgi och kyrkomusik. Förf. har behandlat samma ämne i något annan form i ”In arce et vigilia”, Festskrift för Ilmari Salomies 1963 (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 66), s. 92 ff, där även källhänvisningar ges.

normal ordning, utan skedde på grund av ett nödläge som man utifrån den lutherska reformationens teologiska utgångspunkt egentligen inte kunde förutse, nämligen bristen på villiga kommunikanter.

För Luthers praktiska liturgiska strävanden var den romerska mässan den naturliga och självklara utgångspunkten. Mässan var den nedärvda formen för nattvardsfirande, och det gällde nu att ge den en sådan utgestaltning att den evangeliska nattvardssynen kom till sin rätt. Nattvarden måste befrias från sin "babyloniska fångenskap" och återskänkas åt församlingen. Dennas kommunion blev mässans höjdpunkt, utan vilken ingen mässa kunde hållas. Det är för Luther aldrig fråga om att avväga predikan och nattvard mot varandra i vikt och betydelse; de kan inte tänkas stå i konkurrensförhållande till varandra. När församlingen kom samman till gudstjänst skulle Guds ord förkunnas, också vid mässan. Men det fattades som självklart att huvudgudstjänsten på sön- och helgdagar skulle vara mässa. Tillgången på kommunikanter blev den norm som reglerade möjligheten att hålla mässa på andra dagar. Kravet på kommunikanter ur församlingen vållade en mycket stark reducering av antalet firade mässor.

Samtidigt måste mellertid i den evangeliska trons intresse den fulla friheten i nattvarens bruk betonas. Ingen kunde tvingas att kommunicera, och varje sken av att kommunionen var en meritorisk prestation borde avvärjas. Därför motarbetades den sed att kommunicera vid påsktiden som forbestod på grund av den romersk-katolska plikten till en år-

lig kommunion. Strävan att sprida kommunionerna ut över kyrkoåret hade emellertid också ett annat syfte, nämligen att garantera en jämnare tillströmning av kommunikanter, så att mässa verkligen skulle kunna hållas regelbundet. Den svaga tillgången på villiga kommunikanter blev det lutherska gudstjänstlivets stora bekymmer. Den principiella synen på gudstjänsten såsom församlingens regelbundna möte med sin Herre vid hans bord kunde inte förverkligas i praktiken.

Luther var väl medveten om att den församling som kom samman till en offentlig gudstjänst under de reella förhållanden vari han skapade sina gudstjänstformer inte som den fornkyrkliga kunde tänkas bli en i sin helhet kommunicerande församling. Man fick lov att räkna med "eyn wild, rho, tobend Volk", som behövde fostras och genom gudstjänsten lockas till tro. Det första som behövdes för att förverkliga en gudstjänst på folkspråket var enligt Luthers förord till Deutsche Messe "ein grober, schlichter, einfältiger, guter Katechismus". Tanken på en särskild gudstjänst för dem som på allvar ville vara kristna och där sakramentet hade kunnat firas under former som kom fornkyrkan närmare hade Luther inte personresurser nog för att förverkliga; han drog sig också för en sådan gudstjänst på grund av risken för att "eine Rotterei daraus werde". Därför måste det lutherska gudstjänstlivet vandra den långa pedagogiska vägen med stark tonvikt på predikan som huvudformen för folkets kristna undervisning. Kommunikanterna utgjorde vanligen en minoritet

av dem som deltog i gudstjänsten. Detta synes gälla till och med om staden Wittenberg, därifrån den reformerte iakttagaren Wolfgang Musculus 1536 rapporterar: "Post concionem major pars populi abivit."

När alls ingen ville deltaga i kommunionen, uppstod så det liturgiska problem som här sysselsätter oss. De faktiska förhållandena, som uppenbarligen var skiftande och uppvisade lokala olikheter kanske främst mellan städer och landsbygd, ledde till varierande praxis. Särskilt på landet synes man mycket tidigt i Tyskland ha räknat med att detta nödläge kunde inträffa.

Den mest markanta gränslinjen inom den tyska lutherdomen i liturgiskt avseende går som bekant mellan en sydtysk gudstjänsttyp, som gick andra vägar än Luther vid utgestaltandet av huvudgudstjänstens liturgiska form, och en nordtysk, av Wittenberg beroende, på den traditionella mässan byggd liturgityp. Den sydtyska gudstjänstordningen, som fick sitt viktigaste uttryck i kyrkoordningen för Würtemberg av år 1553, är historiskt beroende av den under medeltiden utbildade, från mässan lösta predikogudstjänsten, "Pronaus", som tidigt togs i bruk för reformationens sak och därför i denna del av det lutherska området fick en stark ställning. Denna gudstjänstform med dess speciella, enkla liturgi blev här den naturliga formen för församlingens huvudgudstjänst när nattvard inte firades, och den kunde på kommunionsdagar byggas ut med en enkel, av den traditionella mässan beroende form för nattvardsfirande. Lutherdomen kom här av historiska skäl

att gå samma väg som den schweiziska reformationen under Zwinglis ledning. I Hessen kombinerades genom en kyrkoordning av 1574 samma predikogudstjänst med en verklig mässa som form för kommuniongudstjänsten.

För övriga delar av Tyskland blev emellertid Wittenbergs inflytande bestämmande. Normalt borde full mässa hållas varje sön- och helgdag. Av olika orsaker — folkets vana att kommunicera vid en viss tid av året, nedgång i kommunionfrekvensen på grund av skygghet inför sakramentet *sub utraque* — inställde sig dock genast svårigheten att vid varje mässa få kommunikanter ur församlingen.

Med tanke på den tradition man hade fostrats i erbjöd sig i detta läge en tänkbar utväg som den enklaste. Den präst som förrättade mässan kunde självfallet alltid kommunicera. Luther inskräper ju "kyrkotjänarens" regelbundna kommunion som något som man obetingat bör räkna med i varje gudstjänst. Enligt genuint luthersk uppfattning är nattvarden emellertid en församlingens angelägenhet och ett gemenskapens sakrament; den firas därför rätteligen bara när folket deltar. Mässa med liturgen som enda kommunikant och folket som åskådare av nattvardshandlingen ogillades därför i princip av de lutherska reformatorerna. Även om sådan mässa till en början kunde förekomma — i Tyskland t. ex. Prior Volprechts mässa i Nürnberg av 1524 — kom den snart att energiskt motarbetas. På denna punkt hade man att bekämpa en folklig opinion, som favoriserade den skådade mässan och ogillade att mässan nedlades på

grund av menighetens ovillighet att kommunicera. Den skådade mässan upplevde för övrigt en renässans i Tyskland i samband med Interim-planerna och i Sverige under Johan III.

Särskilt med tanke på den folkliga oviljan mot att mässan uteblev är det naturligt, att man i stället för verklig mässa, när sådan inte kunde hållas, sökte en gudstjänstform som i görligaste mån ersatte mässan i folkets ögon. Detta kunde tydligen inte predikan ensam göra. I den romersk-katolska *missa sicca* hade redan långt tidigare huvuddelen av mässliturgin lösgjorts från nattvardshandlingen och fått självständig betydelse — vi återkommer i det följande till denna företeelse. Det var därför en mycket naturlig lösning av problemet att skapa en nattvardslös huvudgudstjänst, när man vid utebliven kommunion tämligen allmänt i den lutherska världen började hålla söndagsgudstjänsten i form av *missa sicca*, alltså väsentligen med "förmässans" liturgi, vartill givetvis predikan fogades.

En predikoliturgi av denna typ föreligger sålunda i den av Bugenhagen utformade kyrkoordningen för Braunschweig av år 1528, där också stycken av den egentliga nattvardsliturgin är bevarade (prefation, Sanctus, Agnus Dei); i den ett år senare tillkomna kyrkoordningen för Hamburg har Bugenhagen dock slopat hela den avslutande altartjänsten och föreskriver bara några psalmer efter predikan. I båda fallen är förliturgin densamma oberoende av om nattvard firas eller inte. I fråga om liturgin efter predikan blir det sedan regel, att de typiska mässångerna slopas.

Särskilt tydliga anvisningar för detta fall ger Joachim II:s kyrkoordning för Mark Brandenburg av år 1540, vars regler för mässans firande ger denna en gestalt som av alla lutherska mässordningar från denna tid närmast ansluter sig till den romerska mässans former. I full överensstämmelse med reformationens grundsatser stadgas här att nattvarden inte bör brukas om inga kommunikanter är förhanden. Men för att församlingen inte skall komma samman förgäves på de dagar och de orter där man förr har brukat hålla daglig mässa, och för att invånare i stift och kloster inte skall gå sysslolösa, så skall "Tag-ampt" hållas enligt ett formulär, som uppftar full mässliturgi med latinska sånger för gudstjänsten i klostren, men vissa tyska psalmer för den enklare gudstjänsten i byarna. Efter predikan kan en tysk litanian eller andra sånger sjungas, bland dem ett rimmat Fader vår, och som avslutning "Verleihe uns Frieden gnädiglich" jämte en kollekt pro pace samt välsignelsen; i stift och kloster sker avslutningen på latin. Vidare bestäms, att prästen vid en dylik gudstjänst inte får bära casula utan bara korkappa, eller, på landet, en enkel korkrock; som förklaring härtill anges, att folket inte må tro, att man åter skulle hålla mässa utan kommunikanter. Bugenhagen iakttar i kyrkoordningen för Braunschweig 1528 ännu inte denna försiktighet beträffande mässkruden.

Vissa andra tyska kyrkoordningar från 1500-talet har bestämmelser angående en i princip på samma sätt utformad gudstjänst, när kommunikanter saknas.

Också för det evangeliska Danmark

föreskrevs i den av Bugenhagen inspire-
rade Kirkeordinansen av år 1539 och
handboken av samma år en ordning av
denna typ. När ingen önskar kommuni-
cera, skall sakramentet ej vigas, för att
missbruk mot Guds befallning ej må ske.
”Dog maa Præsten alligevel forfølge
Messen udi en Messe Serk aleneste for-
uden Hagel, for en Bogestol og ikke for
Alteret, og overspringe Nadverens Ord,
og saa efter en Sang eller to læse en
Collect eller to, og paa det sidste vel-
signe Folket som vanligt er.” Utöver re-
geln att casula ej fick brukas stadgas
sålunda här att prästen måste förrätta
denna liturgi vid en annan plats än
själva nattvardsliturgin.

Någon fullt enhetlig ordning blev
emellertid till en början inte rådande
inom lutherdomen i fråga om den natt-
vardslösa gudstjänstens liturgiska ut-
formning. En del tyska kyrkoordningar
ger ingen upplysning om hur gudstjän-
sten skulle utgestaltas när inga kommuni-
kanter fanns utan inskräper bara att
mässa då inte fick hållas. I andra fall
anges däremot uttryckligen, att vid
mässfall en betydligt enklare omramning
av predikan skulle anordnas. I den tyska
staden Seida skulle enligt den vid visita-
tionen 1528 upprättade kyrkoordningen
vid gudstjänst utan kommunikanter
några psalmer utföras samt före och
efter predikan vissa andliga sånger
sjungas. I motsats därtill sägs uttryck-
ligen, att mässa skulle hållas när natt-
vardsgäster fanns.

De liturgiska anordningar som lute-
ranerna företog blev givetvis föremål för
iakttagelse och bedömning från de ro-
mersk-katolska kyrkomännens sida. Den

lutherska ”mässan” som form för natt-
vadsfirandet kunde naturligtvis inte
vinna deras gillande. Men det är ett in-
tressant och anmärkningsvärt faktum,
att i all synnerhet den vanliga lutherska
formen för huvudgudstjänst utan natt-
vard, den med delar av mässliturgin ut-
rustade predikogudstjänsten, uppkallade
en häftig kritik. Vi kan här citera ett
expressivt uttalande av Johann Eck.

”Das ist ain Grewel vnd Gottesleste-
rung, das etlich newlich erdacht haben,
seyt der zeit des leidens Christi in der
Kirchen vnerhört, von der trucknen
Mesz, nach dem gmainen teutsch: das
nennen sy aber ayn truckne mesz, wann
der Priester an einem Sontag oder
andern Fest, alle ding tuth, die zu der
Mesz gehören, mit Introit, Collecten,
Epistel, Euangeli vnd ander gsängen,
doch so er kain Communicanten hat,
will er auch nit communiciern, vnd
darumb consecriert ehr nit sonder helt
ain truckne Mesz, on die Eucharistien,
on den leib vnd blut Christi: Ist nit das
Gott verlachen? ist nit das Christum
verspotten, vnd jm mit den Juden sein
angsiht verbinden, ein sollich ding
dichten vnd als ein spectackel halten,
daran in der wahrhait nicht ist?”

Här har Johann Eck gjort en jämfö-
relse, som forskningen rörande luthersk
liturghistoria märkligt nog aldrig har
företagit, trots att denna jämförelse lig-
ger mycket nära till hands. Eck har här
inte, som man på katolskt håll har men-
nat, kritiserat den lutherska, reformera-
de mässan, församlingens kommunion-
gudstjänst, utan han angriper företaget
att upphöja vad som inom senmedelti-
dens gudstjänstliv var känt under nam-

net *missa sicca* till ordinär församlingsgudstjänst. Att göra detta bruk av en gudstjänstform, som den romerska kyrkan kände som en utpräglad nödfallsföreteelse, tedde sig som något oerhört. Lutheranerna höll sig med vad en annan kritiker kallar "eine kastrierte Messe".

Genom den utveckling som vi har kunnat följa hade faktiskt den nattvardslösa lutherska huvudgudstjänsten blivit en säregen parallell till den inom romersk-katolsk liturgi kända *missa sicca*, den "torra" mässan, där mässans centrala parti, *canon missae* och det egentliga nattvardsmomentet, avsnittet mellan offeratorium och *communio*, är utelämnat. I våra dagar bevarar den romerska liturgin ett minne av *missa sicca* i palmvigningsliturgin på palmsöndagen, där dock en prefation med *Sanctus* och själva palmvigningsriten utgör en ersättning för mässkanon. Fram till det tridentinska kyrkomötet, då *missa sicca* rönt motstånd utan att dock genast förbjudas, utgjorde denna gudstjänstform en omtyckt andaktsövning för särskilda tillfällen. Sålunda kunde man på sådana dagar, då genom någon speciell fest det ordinarie mässformuläret måste åsidosättas, låta dettas texter komma till användning genom att de efter den eukaristiska mässan lästes av prästen utan mässdräkt och med utelämnande av nattvarden, eftersom varje präst bara fick läsa en verklig mässta varje dag. Också i sådana fall, då normal mässtid inte kunde iakttagas, t. ex. om man vid en vallfart nådde målet så sent på dagen, att prästen ej hade fastat och sålunda ej kunde hålla egentlig mässta, eller vid andra förrättningar på efter-

middagen, kunde *missa sicca* tjäna som ersättning. Den förekom i en enklare och en rikare form. I den enklare, som förrättades utan mässornat, lästes endast propriestyckena. En fullständigare liturgi, där bara kanondelen fattades, användes framför allt till sjöss, där full eukaristisk mässta var utesluten på grund av de vådor det kunde innebära att hantera nattvardselementen ifall sjögång uppstod, men även i samband med sjukkommunion. Denna är ju enligt romersk ordning ej någon verklig mässta utan kommunionen sker medelst en vid en mässta i kyrkan konsekrerad hostia, vilken i vissa fall kunde utdelas i samband med en *missa sicca*. När *missa sicca* firades i så exceptionella förhållanden som under sjöresor, kunde prästen vara klädd i mässornat, annars ej.

Det var alltså mer eller mindre nödbetonade situationer som i den romerska kyrkan hade lett till uppkomsten av *missa sicca*. Vid slutet av medeltiden var denna gudstjänst en välkänd och gärna övad andaktsform, som dock icke visade sig alldeles riskfri. Man kan sålunda iakttaga mindre önskvärda försök att mildra den fattigdom som bortfallet av det eukaristiska momentet, liturgins organiska centrum, förorsakade. Det finns vittnesbörd om att man sökte fylla den tomhet som uppstod då ingenting skedde där mässans höjdpunkt borde infalla, dvs. på elevationens plats, genom att i stället elevera relikier eller till och med ciboriet med det reserverade sakramentet. Dylika företeelser bidrar kanske till att förklara, att *missa sicca* började motarbetas och kom ur bruk.

Den lutherska predikogudstjänsten

med en från mässan lånad liturgi har sålunda av romersk-katolska bedömare satts i förbindelse med den i romersk liturgisk praxis kända missa sicca. Där- emot finner man inga belägg ur den lutherska reformationens liturgiska skrifter på att missa sicca direkt skulle ha stått modell för den nattvardslösa gudstjänsten inom lutherdomen. Lutherska teologer har nämnt missa sicca, men utan att framhäva dess likhet med denna typ av luthersk gudstjänst. Den katolska missa sicca har varit välbekant för de lutherska teologerna och kyrkomännen. Den behövs emellertid inte som förklaring till uppkomsten av en parallell gudstjänstform på luthersk mark. Här var den traditionella mässan odiskutabel utgångspunkt för den liturgiska nydaningen. Dogmatiskt renad och anpassad efter församlingens förutsättningar erbjöd den en fullgod form för ordets och nattvardens bruk. Att denna gudstjänst av ålder hade sin egentliga och fulla mening bara som nattvardsgudstjänst stod helt säkert klart för Luther och många andra. Men utvecklingen ledde i praktiken till en principiellt ny användning av mässans gamla element, och den av lutheranerna hävdade friheten rörande gudstjänstformerna kunde vid behov ha använts som stöd för denna utveckling.

*

Mot denna bakgrund får den nattvardslösa huvudgudstjänstens historia i Sverige-Finland ett särskilt intresse. Detta gäller särskilt om dess tidigaste skede, 1500-talet.

Vad som frapperar vid ett studium av

den liturgiska utvecklingen i Sverige efter reformationen är, att mässa utan kommunikanter, alltså den "skådade" mässan, tydligen var i allmänt bruk ännu på 1540-talet, eftersom man, oberoende av om kommunikanter fanns eller inte, bibehöll alla kyrkoårets sön- och helgdagar som mässtdagar. Under 1550-talet skedde en reducering av mässtdagarna till kyrkoårets festdagar, fortfarande på sina håll med skådad mässa då inga andra kommunikanter än prästen fanns, men med begynnande reaktion mot mässa utan församlingskommunion. Först på 1560-talet aktualiserades generell frågan om den nattvardslösa gudstjänstens form. Nu bekämpades den skådade mässan energiskt. Enligt Martin Gestricius är det en grov profanering av sakramentet att fira nattvard så att säga bildligt, utan kommunikanter som brukar det. Om Martin Gestricius därvid ej gillar prästens ensamma kommunion som verkligt bruk av nattvarden eller om han dessutom menar att det faktiskt förekom, att nattvard ibland kunde tillredas utan att ens liturgen anammade sakramentet är osäkert; av ett uttalande av Laurentius Petri i Kyrkoordningen 1571 framgår dock, att även den senare möjligheten får tas med i räkningen. Gestricius vill för säkerhets skull få förbud mot mässa utan kommunikanter. Men beklagligtvis ropar alla på att mässa skall hållas, medan ofta ingen eller ytterst få vill kommunicera.

Förbud mot mässa utan kommunikanter utfärdades i Sverige i olika sammanhang redan under 1550-talet. Vid riksdagen i Stockholm 1562 fattades definitivt beslut härom.

I och med att man på denna viktiga punkt valt att följa en klar linje, stod man emellertid inför uppgiften att utforma den nattvardslösa predikogudstjänsten såsom söndagens huvudgudstjänst.

För vår kunskap om den väg man här slog in på har vi helt att tacka ärkebiskop Laurentius Petri. Han har gett de nödiga anvisningar i sin kyrkoordning, vars tryckta version av år 1571 i detta avseende överensstämmer med den handskrivna av 1561.

Laurentius Petri bekämpade energiskt den hos folket inrotade tendensen att vilja ha regelbunden mässa för att bevista och åskåda sakramentshandlingen även om man inte ville delta i kommunionen. Det var vanligt att försvara denna hållning genom att säga, att man med uppbyggelse kunde närvara vid mässan även utan att kommunicera, då man ju i alla fall blev delaktig av de förekommande bönerna och tacksägelserna. Detta är enligt Laurentius Petris åsikt inte helt riktigt, då de i mässan ingående bönerna och tacksägelserna mestadels står i så nära relation till sakramentet och den gåva som där ges, att de egentligen förutsätter att man verkligen tar emot denna gåva. Sakramentets rätta bruk består inte i att man hör orden om dess instiftelse och ser handlingen, utan att man lyder meningen att äta och dricka. Detta måste verkligen ske i mässan, om det missbruk som hittills har förekommit skall bli utslutet.

Laurentius Petri uppfattar sålunda mässans liturgi såsom något så nära sammanhörande med dess egentliga cent-

rum, nattvardshandlingen, att han inte vill rekommendera dess utnyttjande för att utfylla en predikogudstjänst utan kommunion. Prästen bör alltid veta vilka och hur många kommunikanter han har att räkna med; anmälan till kommunion bör enligt kyrkoordningen ske i förväg. Därmed blir det också klart om mässfall måste inträffa av brist på kommunikanter.

Sker det nu på någon av de vanliga mässdagarna, att ingen begär sakramentet, då skall mässa ej hållas. I stället skall en enkel gudstjänst hållas med "några gudeliga psalmer, predikan och litanian", för att folket må uppväckas till gudlighet och därigenom bättra sig. Men detta får inte fattas som en riktig ordning; att nedlägga mässan på en helgdag är att av två onda ting välja det mindre onda. Därför skall folket manas till flitig kommunion och till att fördela kommunionerna jämnt över kyrkoåret.

I Laurentius Petris kyrkoordning möter vi sålunda en klart motiverad ståndpunkt i fråga om den nattvardslösa söndagsgudstjänstens liturgiska utgestaltning. Denna gudstjänst bör av principiella skäl inte sammanblandas med mässan genom att delar av dennas liturgi utnyttjas.

Den liturgiska utvecklingen i Sverige-Finland visar sedan en långsamt fortgående utbyggnad av den nattvardslösa huvudgudstjänsten i riktning mot en luthersk missa sicca. Att detta i själva verket är ett principiellt avsteg från den svenska reformationens liturgiska linje har man förlorat känslan för i samma mån som "högmässa utan nattvard" har

accepterats som fullständig form för huvudgudstjänst. Intresset för "rikare" liturgiska former har underlättat denna utveckling.

Ett slående bevis för hur fast grundad i en principiell syn Laurentius Petris liturgiska återhållsamhet beträffande den nattvardslösa huvudgudstjänsten var, har vi i en i forskningen omdiskuterad liturgisk anvisning av ärkebiskopen i ett herdabrev av år 1564. Ärkebiskopens huvudärende i detta brev är att ge prästerna förmaningar, råd och anvisningar med anledning av det läge kyrkan råkat i på grund av det pågående kriget med Danmark, vilket hade framkallat en kris i gudstjänstlivet genom den vinbrist det förorsakat. Det fanns allvarlig risk för att mässan eller Herrens nattvard mångenstädes måste läggas ned, då den inte kunde firas enligt Kristi instiftelse. Ärkebiskopen motiverar grundligt sin åsikt att andra drycker än äkta vin inte fick brukas vid sakramentets firande; man kunde emellertid få blanda vatten i vinet, dock med sådan måtta att det "icke borttappar sin rätta vin-smak". Att nedlägga mässfirandet var emellertid ett allvarligt och bekymmersamt steg och skulle förefalla de enfaldiga människorna högst sällsamt; därför uppmanar ärkebiskopen sina präster att söka förekomma förargelse och ställa folket tillfreds genom samvetsgrann undervisning. Man borde lära sig taga de påkomna olägenheterna som en prövning, som folket för sina synders skull måste bära. Men man behövde inte frukta, att mässfall på grund av vinbrist skulle tillräknas folket som synd. I en sådan situation hängde saligheten icke på nattvar-

dens bruk utan "allena på tron till Herrens Jesu Kristi förskyllan, evad vi bekomme sakramentet eller ej".

Ärkebiskopen slutar sitt herdabrev med att ge svar på en fråga, som har framställts till honom. Hur skall man begå på helgdagar, då mässa borde hållas, om det inte kan ske på grund av brist på vin? Det som då främst måste sägas är att kyrkoherden, oberoende av om mässa kan hållas eller inte, alla helgdagar måste samla sitt sockenfolk i kyrkan och hålla dem Guds ord före, dvs. predika. "Även om sakramentet inte kan beredas, må prästen likväl läsa eller sjunga för folket vad man eljest i mässan plägar allt intill predikan, nämligen Introitum, Kyrie, det man kallar Glorificationes, Collectam, Epistel, Graduale och Evangelium, alltsammans på svenska; men strax efter predikan och förmaningen ad preces sjunger man Litanien med sin Collecta, och sedan Symbolum, och finaliter secundam Collectam concludendo cum solenni benedictione."

Det finns ingen möjlighet att betvivla, att den liturgiska ordning som här ges är tänkt som en nödfallsutväg i vinbristens speciella situation, då nattvarden alls inte kunde erbjudas församlingen. I detta läge var verkligheten en gudstjänst, uppbyggd i överensstämmelse med den romerska traditionens missa sicca, på sin plats; också denna hade ju haft sitt berättigande i vissa exceptionella lägen. Däremot är det förfelat att häri se ett försök till nydaning av predikogudstjänstens liturgi i allmänhet. Det bör också beaktas, att Laurentius Petri inte anger denna missa sicca-liturgi som enda alternativ. Omedelbart därpå anmärker

han nämligen, att tiden också någon gång kan kräva att man måste göra gudstjänsten kort. I så fall är det nog, att man sjunger en psalm eller två före predikan; efter predikan förfar man på samma sätt som nyss är sagt.

Detta alternativa formulär är detsamma som Laurentius Petri redan i den handskrivna kyrkoordningen av år 1561 hade anvisat för det fall att nattvard ej kunde hållas av brist på kommunikanter. Att denna ordning sedan återkommer i kyrkoordningen 1571 visar klart, att Laurentius Petri inte ville acceptera en gudstjänst av missa sicca-typ som form för huvudgudstjänst när kommunionen måste utebli, trots att nattvarden kunde bjudas åt församlingen.

Laurentius Petris principiellt grundade hållning i denna fråga blev officiellt bestämmande i hans kyrka ända fram till början av 1800-talet; handboken av 1811 är den första som upptar den annorstädes i lutherdomen gängse ordningen. Redan på 1600-talet krävdes dock mångenstädes en högtidligare utformad gudstjänst än den handboken föreskrev då ingen nattvard firades. Under 1700-talet blev den ordning i praktiken vanlig, som officiellt stadfästes i handboken 1811. Sedan har utvecklingen lett till att känslan för att den nattvardslösa huvudgudstjänsten vore ett nödfall och ett undantag har utplånats. De liturgiska förnyelsesträvandena i nutid riktar i lika hög grad sitt intresse på denna gudstjänst, trots att det i teorin erkänns att "fullständig" högmässa innefattar nattvardsfirning. Vissa praktiska förhållanden tycks befördra denna utveckling. Verkligt högtidliga gudstjäns-

ter, t. ex. i samband med biskopliga för rättningar, anses löpa risk att bli för långa, om nattvardsfirning ingår — här har alltså apterandet av nattvardsliturgi för att fylla ut predikogudstjänsten lett till att nattvarden själv inte får rum. Mångenstädes åtminstone i Sverige synes utvecklingen favorisera nattvardsfirning vid bigudstjänster, medan "högmässan" byggs upp på en rik mässliturgi och en kort predikan. Därmed håller nattvardsfirningen på att förvisas från församlingens huvudgudstjänst. Frågan är om denna utveckling verkligen sker medvetet och genomtänkt, och om dess konsekvenser har beaktats. Luther avstod från tanken att anordna sakramentsfirning för den lilla hopen av allvarliga kristna utanför församlingens gemenskap, och Laurentius Petri värnade kraftigare än någon annan luthersk kyrkolezare principen att hela församlingen skulle fira sin regelbundna gudstjänst så att evangeliet bjöds i hela den rikedom vari församlingens Herre en gång hade gett det, både i ord och nattvard.

Därför måste i dag den frågan ställas, om inte lutherdomen har anledning att tänka igenom problemet om förhållandet mellan predikogudstjänst och nattvardsliturgi. Den lutherska friheten att gestalta gudstjänstens former så att de lämpar sig efter konkreta förhållanden skall inte ges upp. Men i ett läge då liturgisk rikedom och "liturgisk förnyelse" gärna accepteras som självklara värden, bör det vara angeläget att med den liturgihistoriska forskningens hjälp fixera innebörden och motiven i vad som sker. Lutherdomens missa sicca, den "nya" lutherska typen av huvudgudstjänst, är

onekligen en rätt märklig företeelse. Den utgörs av mässliturgi utan nattvard med miniatyrpredikan, den har uppkommit ur nattvardsgudstjänsten, men har ingen nattvard; den är predikogudstjänst, men predikan får föga betoning utan är bagatellartad. Man kan försvara en svag predikan med att liturgin har eget uppbyggelsevärde. Förutsättningen för att denna gudstjänst skall ha någon inre mening är att den traditionella mässans delar omtolkas. Denna omtolkning kan åter försvåra vården om den verkliga mässan, som måste förstås utifrån sitt

odiskutabla centrum, nattvardsfirningen.

Om man ger upp den ursprungliga lutherska tanken att nattvarden borde stå församlingen till buds i varje huvudgudstjänst, har ett i princip nytt läge inträtt, som aktualiserar den viktiga frågan om behovet av en predikogudstjänst, där tonvikten mera energiskt ligger på *denna* gudstjänsts centrum, predikan. För utgestaltningen av en sådan gudstjänst kunde kanske erfarenheter från andra lutherska traditionsformer beaktas.

Helge Nyman